

Dialógusok a mozgástérről

Van-e szükség ellenzékiekre Kelet-Európában?

Budapesti beszélgetés Hegedüs Andrással,
Földvári Tamással és Zsille Zoltánnal

Az alábbi beszélgetést egy osztrák újságíró kezdeményezte és folytatta le Budapesten, 1979 késő őszen, nem sokkal a prágai per által felvert hullámok, s az azzal kapcsolatos magyar tiltakozó aláírásgyűjtés után. Német és francia nyelven e beszélgetésből már hosszabb részleteket közölt Bécsben a *Tagebuch* és a *Forum* c. folyóirat (1980 jan., illetve jan.-februári szám), Párizsban pedig a *L'Alternative* c. folyóirat 3. száma (1980 március). Teljes szövege itt jelenik meg először.

Hegedüs, Földvári és Zsille a magyar ellenzéki gondolkodás más-más árnyalatát képviselik, ámbar indulásukban közös, hogy valamilyen időpontban a kommunista párthoz tartoztak. Egyikük (Földvári) önként lépett ki onnan 1968-ban, Csehszlovákia megszállása elleni tiltakozásul. A másik kettőt kizárták 1973-ban (Hegedüs), ill. 1974-ben (Zsille). Közös hármuk mestersége is, a szociológia. De két csoportra osztja őket életkoruk: Hegedüs 1922-ben született és lényeges politikai szerepet játszott az 1944 és 1956 közötti években; Földvári 1939-es, Zsille 1942-es születésű, mindketten a Hegedüs-alapította Szociológiai Kutatócsoportban kezdték szakmai pályafutásukat, a 60-as években. Az interjú

pillanatában csupán Földvári volt állásban: a Felső-
oktatási Pedagógiai Kutató Központ munkatársaként. Hegedüs András már évek óta nyugdíjasként
él. Zsille Zoltán 1975-ig tanár volt az Országos
Vezetőképző Intézetben; azóta alkalmi munkákból
élő, peremre szorult értelmiségi. Hegedüs főleg
külföldön, Zsille főleg kéziratossan publikál, de
azért hébe-hóba egy-egy írásuk a hivatalos sajtóban
is megjelenik.

Az alábbi beszélgetés a 68-as reform körüli esz-
mecsérével kezdődik, onnan kanyarodik a politikai
helyzet és az ellenzéki kérdésére. Az utolsó
passzusok betekintést nyújtanak mindhármuk poli-
tikai *credo*-jába.

Kérdező: Hogyan látjátok ma, történelmi perspektívá-
ból, az 1968-ban megkezdett reformot?

Hegedüs András: Vissza kell mennünk a hatvanas évek
közepére, amikor szinte egész Kelet-Európában kezdődtek
reform-törekvések, elsősorban olyan neo-liberális közgaz-
dászok hatására, akik a hatalmi struktúrában is jelentős
szerepet játszottak. E törekvések fő mozzanata a piaci
viszonyok visszaállítása volt.

Magyarországon 1966-ban született meg a gazdasági
reform bevezetésére vonatkozó párt- és kormányhatározat.
A reformidőszak azonban nagyon rövid ideig, zavartalanul
mindössze 1970-ig tartott, ekkor megindult a reform elleni
belső párt-kritika és kialakult a reform ellenes szárny.
1972 novemberében, a Központi Bizottság ülésén győztek
a reformellenesek. Akkor úgy tűnt, nagyon komoly reform-
ellenes intézkedésekre kerül sor. Ezek közül a legjelentő-
sebb a háztáji gazdaságok elleni támadás volt, de újra
megrőtt az ágazati minisztériumok hatalma is, s ezzel
egyidejűleg lecsökkent a vállalati vezetés önállósága.

1974-75 táján újabb szakasz kezdődött, amikor is fölis-
merték, hogy különösen a háztáji gazdasággal szemben
tett intézkedések katasztrofális hatást eredményeztek, s

visszatértek a kisgazdaságok támogatásához. Az olajárak emelkedése és a kedvezőtlen nyugati külkereskedelmi mérlegünk miatt pedig közelíteni kellett a termelői árakat a világpiazi árakhoz. Ez utóbbi tekintetben azonban hangsúlyozni kell a különbséget az 1968-70 közötti periódus és, mondjuk, az utolsó két év között, ma ugyanis a világpiazi árakat elsődlegesen központi bürokratikus intézmények, például az Anyag és Árhivatal közvetíti a vállalatok felé.

Mibe bukott bele a gazdasági reform?

Földvári Tamás: Napjainkból vissz nézve a reform felemás volt és emellett következetlenül is láttak hozzá, kezdettől fogva. Azt hiszem, számos vezető számára már akkor nyilvánvaló volt, hogy gazdasági reformot csinálni képtelenség úgy, hogy a politikai intézményeket teljesen érintetlenül hagyjuk, azok reformjával egyáltalán nem foglalkozunk. Sokan sejtették ezt, de nem beszéltek róla. Ez a téma tabu volt már a gazdasági reformmal kapcsolatos viták idején, s különösen a csehszlovákiai események után, amikor alig győzték hangsúlyozni, hogy ez gazdasági reform, semmi köze a politikához. Ugyanakkor az ideológiában mégis végbement valami új: elismerték, hogy az állami érdeket nem a párt határozza meg, az a részérdekek harcából alakul ki. Vagyis senki nem gondolta végig, mármint a hivatalos ideológusok közül, hogy amennyiben a részérdekek érvényesülni fognak, akkor azoknak szerveződniük is kell, s annak már a gazdasági szféra « fölött » kell történnie. Tehát hogy politikai érdekkifejeződésre is szükség van ahhoz, hogy egy ilyen mechanizmus ténylegesen működni tudjon. Létrehoztak hát egy olyan gazdasági konstrukciót, egy olyan modellt, amelynek a politikai konzekvenciáiról hallgattak. Egyszerűen azért, mert a nemzetközi politikai helyzet ezt úgy kívánta. Mert látták azt, hogy milyen következményekhez vezetett Csehszlovákiában, ahol sokkal szerényebb gazdasági reformelgondolásokat próbáltak megvalósítani, az a körül-

mény, hogy ugyanakkor a politikai intézmények is mozgásnak indultak.

Tulajdonképpen már 1968-ban látható volt, hogy ez a felemás reform kudarcra van ítélve, csak azt nem gondoltuk, hogy ilyen hamar bekövetkezik az ellentámadás és a kudarc. Azt hiszem ennek egyik fő oka az volt, hogy a túlméretezett magyar nagyvállalatok — különösen a nehéziparban — egyszerűen rohadni kezdtek, mert elment a munkaerő és teljesen kaotikus állapotok alakultak ki, termelési terveiket messze nem tudták teljesíteni. Ezt ahhoz teszem hozzá, amit Hegedüs a háztájiról mondott. Az 1972-es határozat azt is jelentette, hogy 50 magyar nagyüzemet jelöltek ki különleges támogatásra. Jellemző példa erre, ami az Óbudai Hajógyárral történt. Ez a gyár tipikus csődtömeg volt és végül úgy próbálták lábra állítani, hogy teljesen megváltoztatták a természet szerkezetet, valamint szovjet tervezők kezébe adták a rekonstrukciót.

Zsille Zoltán: Ha a reform fő céljait tekintem, úgy látom, hogy az tulajdonképpen már 1968-ban, tehát bevezetésével egyidőben megbukott. 1968 és 1970 között már csak egy lejárt lemez forgott tovább. Elhiszem, hogy a reformisták, legalábbis egy részük, őszintén bízott még a megnyírbált reformterv sikerében is, abban, hogy a gazdasági életben jobban érvényesül majd az ésszerűség, a fejlődésünket siettető és a nép jólétét is valamilyenre emelő vállalkozói aktivitás. De ma már semmi komolyságot nem találok egy olyan törekvésben és tervben, amely jóváhagyja a rendeltetése és felépítése szerint alapjában militarisztikus jellegű, kizárólag hatalmi szempontból racionális nagyüzemek dominanciáját, az ezekben koncentrált nemzeti vagyon és munkaerő elherdálását és parazita elterpeszkedését a gazdasági élet felett. (1965-ben már a vállalatok 82 %-a foglalkoztat ezernél több főt, az 1960. évi 58 %-kal szemben.)

Ha iparigazgatóság méretű vállalatok jönnek létre, akkor az iparigazgatóságot nyugodtan meg lehet szüntetni és meg lehet adni a vállalatoknak az önállóságot. Nem történik más, mint hogy a korábban az államigazgatásban

dolgozó emberek mint vállalati vezetők fognak megjelenni, s csinálják tovább azt a bürokratikus gazdaságirányítást, amit korábban hivatalnoki mezben végeztek. Tulajdonképpen az a káder-oldala a bukásnak. Miközben a decentralizálás jegyében megtörtént a minisztériumoknak és a párt gazdasági apparátusának bizonyos fokú leépítése, azok az emberek lettek főszereplői az új gazdaságpolitikának, akiknek jártassága csak a gazdasági hatósági tevékenység területén volt, s akik, mivel kikerültek az irányítási posztokból, mint saját vereségüket élték meg a reform bevezetését. Természetes, hogy nem sok érdekük fűződött és nem sok kedvük és tehetségük volt ennek igazolásához.

Hegedüs: Ezzel nem teljesen értek egyet. Magyarországon 1972 novemberében, amikor a reform-ellenesek győztek, két dolgot nem sikerült elérniük, és ez a mai helyzet megértése szempontjából nagyon fontos. Nem sikerült elérniük, hogy « megtisztítsák » a gazdasági életet a reform-közgazdászoktól, ámbár igaz, hogy az utóbbiak helyet változtattak. Timár Mátyás például, aki mint miniszterelnök-helyettes egyike volt a reform vezető közgazdászainak, most a Nemzeti Bank vezérigazgatója. És nem véletlen, hogy Magyarország alapította meg elsőként, nyugati bankszervezetek részvételével, a Közép-európai Bankot. Nyers Rezső, aki a reform-előkészítésnek a központi bizottság titkáráként a vezetője volt, most a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatója és a Közgazdasági Szemle főszerkesztője. Tehát a reform-ellenesek győztek ugyan, de nem tudták megtisztítani a gazdasági életet a racionálisabban gondolkodó közgazdászoktól. — A második ilyen mozzanat, hogy nem tudták a reformszellemet sem megváltoztatni.

Zsille: Ezzel egyetértek.

Földvári: Hadd vágjak itt közbe; van itt még egy dolog. Az, hogy nehéz lett volna bevallani, hogy a reform megbukott. A « szöveg » ment tovább.

Hegedüs: Nem. A « szöveg » nem ment tovább. Három évig, 1973 elejétől körülbelül 1975 végéig hivatalosan nem beszéltek a reformról. Abban azonban igazad van, hogy bírálat-kampány *sem* kezdődött a reform ellen. Egyszerűen elfeledkeztek arról, hogy Magyarországon 1968-ban gazdasági reformot vezettek be. Viszont 1976-tól kezdve újra beszélnek gazdasági reformról és ez igen fontos változás.

Kérdő: De a hatalmi struktúra és praxis nem változott.

Hegedüs: A változások szerintem igen nagy mértékben érintették a társadalom különböző rétegeit. 1968 és 1970 között, az igazi reformperiódusban — Földvári már említette — igen nagy mértékben megjavult a mozgékonyabb egységek dolgozóinak helyzete. A nehéziparból, és általában a nagyvállalatoktól, a nehezebben mozgó gazdasági egységekből tömegesen léptek ki a fiatal munkások, s elkezdődött a nagy gyárak előregedése. S egészen más a falusi lakosság helyzete, ha a kormány támogatja a háztáji gazdaságot. Tehát nem csupán belső, hatalmi-politikai változásokról van szó, hanem olyanokról, amelyek ténylegesen érintették a néptömegeket. 1972 novembere után igen fontos intézkedés volt — következményeit most érezzük igazán — hogy a nagyipari munkások bérét egyik napról a másikra jelentősen felemelték. Fedezet nélkül. Ez, és az olaj árának emelkedése együttesen indították el az adósságok fokozatos fölhalmozódását.

Zsille: A béremelés a munkások gazdasági harcának eredménye. E harc fő módszere a munkaerővándorlás volt. Közismert és a gazdasági újságírásban üldözött jelenség volt, hogy a rosszul fizetett munkás elment máshova, általában valamilyen téesz-melléküzembe — ez volt a « bűn melegágya » — ott néhány forinttal magasabb órabért kapott. Ha a gazdaság-üldözés eredményes volt, a melléküzemágot megszüntették, vagy leépítették, a munkás visszament munkahelyére és megkapta azt a bért, amelyet korábban hiába követelt volna.

Földvári: Nekem mindenképpen meggyőződése, hogy a reformot előkészítő korszak pozitív volt. Ekkor ment át a köztudatba, hogy milyen problematikus a központi tervutasításos rendszer. S bevezették a reformot, amelynek sikerült elég széles, egyébként politikailag közömbös rétegekben bizonyos optimizmust kiváltani. Olyan szempontból is pozitív volt a reform, hogy fokozta a rendszer életképességét, s egy ideig viszonylag kiegyensúlyozott, nyugodt politikai légkört tudott tartósítani. Viszont súlyos hátránya volt a reformnak, hogy elodázott lényeges, régóta időszerű változtatásokat. Meghosszabbította a konszolidációt, de úgy, mint a rossz háziasszony, aki a szemetet a szőnyeg alá söpri. Mert Magyarországon 1967-től 1975-ig, és bizonyos fokig a mai napig is, csak a gazdaságról esik szó. Újságjaink örökké csak a gazdaságról írnak, a közgondolkodás döntően csak a gazdaság körül forog. Van ugyanis egy hallgatóságos megállapodás, mely szerint a politika érinthetetlen, tehát ezért nem is érdemes róla beszélni.

Hegedüs: Én nem a reformot tenném azért felelőssé, hogy a közgondolkodás ilyen mértékben gazdaságcentrikus. A kelet-európai országokban szinte a kezdettől fogva ez érvényesült. Mindig is eltúlozták a gazdasági fejlődés társadalmi jelentőségét, akkor is, amikor az elsődleges szükségleteket már sikerült kielégíteni. Ugyanakkor a társadalom berendezkedéséről, az emberek életviteléről, életmódjáról, fogyasztási modelljeiről viszonylag nagyon kevés szó esett.

Kérdező: Azért van ez így, mert Kelet-Európa történelmi okokból annyira elmaradott volt, s mert a háború után a hidegháború miatt a súlyt a nehéziparra helyezték?

Hegedüs: Nem szabad elfelejteni azért, hogy főleg Közép-Kelet-Európában, de még a cári Oroszország nyugati felében is, az iparosítás a múlt század utolsó negyedében igen nagy mértékben beindult. Magyarország például viszonylag fejlett infrastruktúrával (az utakra, vasút-

ra, hasonlókra gondolok) érte meg a második világháborút. Ez persze a háborúban igen érzékeny károkat szenvedett. A háború utáni fejlődést nem tudjuk reálisan megítélni, mert nem tudjuk, hogy mire lenne képes ez a társadalom a mai hatalmi berendezkedésével, ha nem kellene fegyverkeznie. A fegyverkezés ezeket az országokat gazdaságilag, nyugathoz képest, teljesen előnytelen helyzetbe hozza. Ha nyugati közgazdászok elemzését olvasom Kelet-Európáról, mindig esz a méreg, mert szinte teljesen figyelmen kívül hagyják, hogy itt tulajdonképpen igen nagy mértékben hadiipari gazdaságokról van szó; kisebb gazdasági potencia áll fegyverkezési versenyben egy nálánál sokkal hatalmasabb nyugati gazdasági potenciállal.

Az áremelések és a közhangulat

Kérdő: Milyen hatása van a rendkívüli áremelésnek a társadalomra? Elfogadják az emberek a «világpiaci» érvelést? Meddig lehet árat emelni úgy hogy a jövedelem emelkedése nem tart lépést azzal, és anélkül, hogy az áremelés komolyabb, a kocsmái zsörtölődésen túlmenő reakciót váltson ki?

Zsille: Nagyon nem szeretem azt a gondolatot, amely szerint minél rosszabb, annál jobb. De sajnós azt kell látnom, hogy a politikai eltompultság és a közömbösség hosszú korszaka után most, amikor a helyzet romlik, kezd lassan felnyílni az emberek szeme. Kezdek észrevenni, hogy akik atyai rendőrhumorral tréfálkoztak azon, milyen keveset dolgozik, és mégis milyen jól él ez az ország, nemcsak a naplopókból és a lógósokból űztek tréfát, hanem azokból is, akik a legkeményebben dolgoztak, hogy gondoskodjanak saját létminimumukról, majd életszínvonaluk emeléséről. Miközben azonban ezt az állam ajándékának tüntették fel, a kormányzat súlyos mulasztást követett el, s a dolgozó osztályok erejének nagy részét olyasmire pazarolták, amitől csak szegényebb lett az ország. Az alaphelyzet most sem változott, de a most nyilvánvalóvá lett gazdasági csőd után talán világo-

sabban látják az emberek, hogy csak magukra támaszkodhatnak, s hogy csak az lehet az övék, amit maguknak előteremtene, ha valamilyen módon sikerül megszervezni önvédelmüket is. Látják, hogy itt tulajdonképpen semmi sem történt a gazdasági haladás biztosítására, hogy a vezetés koncepciótlan és fogalma sincs, mit tegyen, amikor azok a bizonyos világpiaci hatások ugye « begyűrűznek ». Nyilvánvalóvá válik, hogy itt egy balkezes, gyenge és tétova vezetés áll szemben azzal a gazdasági csóddal, amelyet maga okozott mulasztásaival. Elégedetlenség eseteire most is alig van más recept a tarsolyában, mint az erő demonstrációja.

Földvári: Zsille itt azoknak az embereknek a nevében beszél, akik ráébredtek ezekre a dolgokra. Bizonyára nagyon sok ember kezd így gondolkodni. Ugyanakkor a hivatalos szervek azt állítják, hogy a nehéz helyzetet zömmel külső tényezők okozták, s részben saját, kissé kényelmes munkánk, hanyagságaink, rossz szervezésünk, s az, hogy nem figyelünk oda. Világos különben, hogy a vezetés nem hárít mindent a lakosságra, hanem misztifikálja a dolgokat, amikor főleg külső tényezőkre hárítja a felelősséget, mondván: azért van nálunk rossz helyzet, nehéz korszak, mert világszerte válságjelenségek vannak.

Amiben én vitatkozom Zsillével az az, hogy még mindig elég széles rétegek vannak, amelyek nem ébredtek föl, vagy amelyeknél az elégedetlenség a kocsmai zsörtölődés szintjén marad; ezek vannak talán többségben. Azután vannak bizonyos értelmiségi rétegek, amelyek azért hallgatnak, mert privilégizált helyzetben vannak, és privilégiumaik még mindig többet érnek annál, mint amennyi nehézséget az áremelkedés most jelent nekik, s privilégiumaik miatt vállalják azt, hogy egy kicsit rosszabbul éljenek. Ezenkívül vannak olyan rétegek, amelyek a második gazdaságban elfoglalt pozíciójuknál fogva elég jól kompenzálni tudják az áremelkedéseket. Számukra csak az inflációs spirál gyorsul meg és ők ebben vidáman részt vesznek. Tehát szerintem nem olyan egyértelmű ez az általános elégedetlenség. Igaz, Zsille megítélése közelebb áll a valósághoz, mint a hivatalos vélemény, de

azért ezt kissé diferenciáltabban kellene néznünk. Sajnos nálunk egyáltalán nincsenek olyan szervezetek, amelyek fel tudnánk mérni a lakosság hangulatát, tehát végül is találgatásokra és személyes benyomásokra vagyunk kénytelenek hagyatkozni.

Hegedüs: Én egy kicsit másképp közelíteném meg a kérdést. Azt kell mondanom, hogy az áremelés nyáron már kényszerítő szükségszerűség volt; jobb lett volna megcsinálni egy évvel előbb, de óriási előny, hogy nem egy évvel később csinálták meg. T.i. olyan mértékben romlott az ország gazdasági helyzete, hogy ezt egy gazdasági-politikai vezetés sokáig már nem vállalhatta. Ilyen szempontból látnunk kell, mennyivel bátrabb a magyar gazdasági vezetés, mint a lengyel. Azzal viszont teljesen egyetértek, hogy nyíltabban kellene feltárni azokat az okokat, amelyek következtében a gazdasági helyzet így megromlott. A sajtóban általában a munkafegyelemre hivatkoznak, én azonban a legfontosabb problémának azt látom, hogy a gazdasági életben olyan bürokratikus képződmények keletkeztek, amelyek teljesen kivonják magukat minden fajta ellenőrzés alól, még a pártellenőrzés alól is. Ezek a bürokratikus képződmények falják fel beruházásra kerülő javaink jelentős részét; és a társadalom, sőt a politikai vezetés sem tudja, hogy az ország anyagi javainak milyen nagymérvű pazarlása folyik. Ugyanakkor a mai magyar gazdaságpolitika érdekének tudom be, hogy amikor hozzányúltak az árakhoz, nem szorították meg a fogyasztási javak előállítását és importját, úgy hogy az komolyabb áruhiányhoz vezessen.

Hogy a magyar nép így fogadta az áremelést, ahogy fogadta, nem utolsó sorban annak tudom be, hogy Magyarországon nincs olyan komoly áruhiány, mint bármelyik más szomszédos országban. Köztudomású, hogy országunkban az egy főre jutó mezőgazdasági export kiemelkedően magas a többi kelet-európai országhoz képest, de az már kevésbé, hogy az egy főre jutó mezőgazdasági *import* is kiemelkedően magas; pedig ez meglátszik az üzletekben is és segít a közhangulat egyensúlyban tartásához. Én egyébként azt hiszem, senkinek, aki felelősséget érez tár-

sadalmunk iránt, nem lehet célja, hogy tömeges elégedetlenség származzék az áremelésből. Viszont azok közül, akik valamilyen autonómiával rendelkeznek — ez vonatkozik értelmiségiekre is, munkásszervezetekre is, s magukra a munkásokra is — minél többen szorítsák rá a gazdasági vezetést arra, hogy magában a hatalmi struktúrában keresse jelenlegi nehézségeink okát.

Nevezhetjük « létező kecskének » is...

Kérdező: Dehát reformképes-e ez a rendszer? Biztosíthat-e ilyen autonómiát, ilyen érdekvédelmet?

Hegedüs: Kérdésedet két részre kell osztanunk. Racionális reform a gazdasági életben: ennek megvalósítására a vezetésben, főleg a pénzügyi bürokráciában szerintem igen komoly erők mozognak. Más dolog azonban, hogy a politikai vezetés eltűri-e különböző autonómiák keletkezését és létezését, amelyek nélkül jelentősebb társadalmi reformok elképzelhetetlenek.

Kérdező: Dehát ilyen az utolsó 22 év alatt Magyarországon nem is volt.

Hegedüs: Tulajdonképpen nemcsak reménykedem, hanem bízom is abban, hogy a vezetés ezt el fogja tűrni. Megértik, hogy ilyen autonóm szervezetek kialakulása nélkül ezek a társadalmak egyszerűen mozdulatlanok, s hogy ennek kihatása feltétlenül negatív. A polgári demokráciával szemben egy autentikus szocialista demokrácia létrehozása történelmi szükségszerűség. Ezeknek az autonóm mozgásoknak azonban szerintem bizonyos értelemben önmagukat kell korlátozniuk. Le kell mondaniuk a politika tradicionális céljáról, a hatalom megszerzéséről, sőt a hatalom megingatásáról. Korlátozniuk kell a maguk tevékenységét arra, hogy bizonyos ellenőrzést gyakoroljanak a hatalmi struktúra különböző intézményei fölött

és társadalmi nyomást fejtsenek ki. Tehát szerintem le kell mondaniok még a távolabbi célok között is arról, hogy politikai párttá szerveződjenek.

Olyan demokratikus fejlődési perspektíva rajzolódik ki előttem, amelyben a hatalmi struktúra elkerülheti a komolyabb válságokat. A struktúra modernizálása, fejlesztése azonban elsősorban nem felső kezdeményezésből történik, mint ahogyan magam gondoltam a hatvanas években, hanem azért, mert bizonyos problémák a hatalmi struktúra szempontjából külsővé válnak és külső társadalmi megítélés alá esnek. Tehát olyan társadalmi közvélemény alakul ki, amely elősegítheti a hatalmi struktúra korszerűsödését és ama bürokratikus képződmények fokozatos felszámolását, amelyek a mai gazdasági-politikai életet egyszerűen megbénítják.*

Kérdező: Kelet-Európában volt egy erőszakos kísérlet a status quo megváltoztatására: a magyar 56. Volt egy demokratikus kísérlet, amely azt akarta, amiről Hegedüs itt most beszélt: a csehszlovák 68. Mind a két kísérlet kudarcot vallott. Nem látja-e Hegedüs túl optimistán a helyzetet?

Zsille: Itt van a különbség köztünk a rendszer kritikájában. Hegedüs mint belső kritikus olyan értékek követését tulajdonítja a vezető erőknek, amelyek azonosak az övéivel, szocialista értékek. Úgy látja, hogy a rendszer tipikus képviselői és vezetői alapján elkötelezettek a demokratikus haladás és a gazdasági prosperitás mellett, érdekeltek abban, hogy Magyarországon ne legyen mozdulatlan a társadalom. Én viszont úgy látom, hogy a leg-erősebb érdekcsoportok, amelyek többek között a gazdaságban létrejött óriási bürokratikus képződményekre is támaszkodnak, abban érdekeltek, hogy itt az a bizonyos

* E kérdésre vonatkozóan l. Hegedüs András dolgozatát, valamint a nézeteit vitató Bence György és Kis János fejtegetését a Magyar Füzetek 1. számában (1978).

folytonosság megmaradjon. Azt akarják, hogy folyamatosan fejlődjünk — ki tudja, milyen mértékben és merre — de hogy eközben mozdulatlan legyen a társadalom, mert ez a mozdulatlanság a hatalom stabilitását jelenti, az ő hatalmuk stabilitását. Hegedüs kritikája tehát azért belső kritika, mert értékazonosságot tételez fel, jóllehet éles nézetkülönbségek állnak fent Hegedüs és a hivatalos álláspont között a tekintetben, hogy ezeket az értékeket milyen intézményrendszerben és hogyan kell realizálni.

Véleményem szerint ha szocialistának nevezzük azokat az értékeket, amelyek jelentős részben általános demokratikus és humanista értékek, s ezen erőknek tulajdonítjuk őket, úgy járunk, mint abban a bizonyos mesében a kiskidák a farkassal. A farkas tésztával meg liszttel kente be mancsát, krétát evett és olyan lett a hangja, mint a kecskemamának, s úgy jelent meg, mint a kecskemama, de azért farkas maradt. Megállapodhatunk abban, hogy addig legalábbis, míg a kecskemamák újra el nem jönnek, a farkast nevezzük « létező » kecskének. De én nem hiszem, hogy a farkasok ténylegesen kecskévé válhatnak.

Földvári: Egy teljesen megmerevedett és mozdulatlan politikai struktúra, amelyben az alapintézményeket érintetlenül hagyják, vagy amelyben legfeljebb olyan félnk kísérletek történnek, hogy egyes választókerületekben több jelölt indítható (aztán ezt az engedményt is visszavonják) — szóval egy ilyen struktúra végül is az összes, demokratikus hagyományokkal rendelkező közép-kelet-európai államban erőszakos robbanáshoz vezethet. A múltban is így volt és a jövőben is ezzel kell számolni. Ahogy súlyosbodik a gazdasági helyzet, ahogy nő a politikai feszültség, s halad egy esetleges tartós hidegháborús merevedés felé, úgy nő ezekben az országokban az erőszakos robbanás veszélye. Ezeket csak egy okos vezetés képes megelőzni. Engem nem érdekel az a kérdés, hogy kecské-e a vezetők, vagy farkasok: ha okos emberek, akkor átlátják a veszélyt és megtesznek mindent, hogy a politikai struktúra is mozgásba lendüljön.

Nem hiszem, hogy az ellenzéki erőknek szükségük lenne arra, hogy olyan értelemben korlátozzák magukat, mint

ahogy azt Hegedüs mondja. Úgy gondolom, a főhatalom jellegének lényeges változtatása nélkül, ezen országok hatalmi tömb-helyzetének módosítása és a nemzetközi status quo fölborítása nélkül is lehetséges bizonyos reális pluralizmus bevezetése ezekben az országokban. Lehetséges bizonyos reális, legitim ellenzéknek a működése, függetlenül attól, hogy hasonló tendenciák például a szovjet politikai rendszerben is bekövetkeznek-e vagy sem.

Azért gondolom ezt, mert ezek a feszítő erők és az a bizonyos robbanásszerű — s természetesen mindig kudarcra végződő — esemény mindig előre jelzi magát. Mármost szemtanúi vagyunk annak, hogy itt Közép-Kelet-Európában — vegyük csak az elmúlt egy-két év keletnémet, csehszlovák, lengyel, magyar, román fejleményeit — olyan erők jelentek meg, amelyek előre jeleznek dolgokat. Egy okos vezetésnek ezekkel az erőkkel számolnia kell, figyelembe kell vennie ezeket a jelzéseket. És a legrosszabb mód, ha úgy számol ezekkel, hogy egyszerűen fokozza a repressziót. Meg kell próbálnia szót érteni ezekkel az erőkkel, ezen erők különböző képviselőivel; törekednie kell egyezkedésre és lehetőséget kell adni arra, hogy a főhatalom jellegének változatlansága és a nemzetközi status quo tiszteletben tartása mellett ezek az erők reális politikai erővé szerveződjenek. Mellékes, hogy milyen formában (párt, ellenzéki képződmény, stb.). Mindenesetre az alapvető követelménye mindenfajta politikai reformnak ezekben az országokban, hogy a vezetést monopolizáló kommunista pártok letegyenek arról a hagyományos elképzelésükről, miszerint ők maguk alkotják saját maguk ellenzékét. Be kell látniuk, hogy az ellenzék rajtuk kívül van és hogy ez az ellenzék nem tekinthető, nem minősíthető ellenségnek. Ellenzékként kell elfogadni, tehát lehetőséget kell neki nyújtani arra, hogy valamilyen formában legitimizálódjék. Ha ezt nem teszik, akkor azt a bizonyos erőszakos robbanást hozzák közelebb. Ez a véleményem.

Felkutatni a demokratikus változás erőit

Kérdező: Ti, mint autonóm értelmiségiek, hogyan látjátok a magatok szerepét? Mire számítok az elmúlt októberi aláírási akció után?

Hegedüs: Természetesen mindenki csak a maga nevében beszélhet, lévén hogy nincs semmiféle szervezetünk, amelynek nevében szószólóként felléphetnénk. Ezt a kérdést nekem külföldiek is sokszor föladják. Egyszer egy cseh író Párizsban, egy előadásom után fölugrott és elkezdett kiabálni: Ki maga? Próféta? Marxista? Anti-marxista? A rendszer bírálója? A rendszer vezetője?

Úgy gondolom, hogy az én politikai szereplésem egyszer s mindenkorra befejeződött 1956 októberében. Tehát jómagam nem akarok semmiféle politikai-ellenzéki mozgalomban részt venni, különösen nem vezető szerepet vállalni. Nem is tartom magamat a szó szoros értelmében ellenzékinak. A jelenlegi politikai vezetés programjával szemben nem dolgozok ki politikai platformokat.

Amit teljes mértékben vállalni tudok, tulajdonképpen nem más, mint nyilvánosságra törekvő, kritikai, társadalomtudományi gondolkodás. Autonómiámat akarom ilyen értelemben megőrizni. Ez a kritika, ebben Zsillének igaza van, bizonyos értelemben belső kritika marad, s nem is akarom külső kritikává változtatni; a számomra legfontosabbnak tűnő társadalmi kérdések elemzésére törekszem, a lehető legminimálisabbra csökkentve öncenzúrámat.

Kérdező: Annak ellenére, hogy ki vagy zárva a pártból?

Hegedüs: Annak ellenére, hogy ki vagyok zárva a pártból és hogy nem taníthatok az egyetemen.

Kérdező: Pártonkívüli bolsevik vagy?

Hegedüs: Nem. Ma már nem tudom vállalni a bolsevik jelzőt sem.

Kérdező: Pártonkívüli marxista?

Hegedüs: A felelet nem lehet egyszerűen igen vagy nem. Majdnem minden lehetséges fokot végigjártam: voltam ortodox marxista, aki a tételekben hitt, voltam Lukács hatására olyan marxista, aki a tételleket már bírálta, de a marxista módszertant misztifikálta, ismételtettem Lukáccsal, hogy « föltéve, de meg nem engedve », hogy a tudomány a marxizmus összes tételét megcáfolja, akkor is marxisták lehetünk, amennyiben a forradalmi marxista módszertan alapján közelítünk a kérdésekhez. Rájöttem arra is, hogy nagyon viszonylagos az is, hogy mi a « marxista értékrendszer ». Ugyanakkor vállalom a marxista tradíciót és ezt követve dolgozom. Tehát: egyéni értékelkötelezettség alapján a marxizmus nagyon sok irányzatot magába foglaló áramlatához számítom magam. Ebből nem lépek ki és nem is akarok kilépni, akkor sem, ha ez Nyugaton most éppen nem népszerű.

A hatvanas években mint reformer tulajdonképpen fölülről kiinduló reformoktól vártam a változásokat, afféle sugó szerepre vállakoztam. Ezt most már nem vállalnám. Most mindenekelőtt a hatalmi struktúrától elkülönülő közvéleményben, a társadalmi nyilvánosságban látom azt az erőt, amely ezekben a társadalmakban a szocialista értékek nagyobb mérvű realizációjához vezethet. Ha nem születik ilyen külön erő — az, amit én társadalmi kontrollmozgásnak vagy kifejtettebb formában társadalmi uralomnak szoktam nevezni — akkor tulajdonképpen komoly, radikális reformok a hatalmi struktúrában sem mehetnek végbe. Ilyen értelemben léptem ki a reformgondolkodás bűvköréből.

Kérdező: Olyan emberekkel írtál alá szolidaritást, akik egyáltalán nem osztják nézeteidet. Miért?

Hegedüs: A szolidaritás egészen más dolog, mint az elvi egyetértés. Itthon például a barátaim között is nyíltan és sokszor igen élesen vitatkozunk nézeteinkről, de ez még nem jelenti azt, hogy nem vagyunk szolidárisak egymással.

Kérdező: Te Zsille, akit már öt éve kizártak az MSzMP-ből, aki munkádat is elvesztettél és úgynevezett marginális értelmiségi vagy, hogy látod a magad hozzáállását ehhez az egész kérdéshez?

Zsille: Itt csak egy általánosságot tudok mondani. Nekem is az az egyik főladatom, mint a hozzám hasonlóknak, hogy viszonylag jó szellemi és fizikai erőben túléljük ezeket az éveket. Így fölhasználhatom azt a nem túl sok lehetőséget, ami a szociológiai munkára adódik. Ennek van egy politikai vetülete... Fel kell kutatnunk azokat az erőket a különböző társadalmi rétegekben, amelyek lehetséges szereplői egy demokratikus változásnak. Belföldön és külföldön egyaránt. Mert azt gondolom, hogy nagyjából most egyszerre járnak az órák Kelet-Európában. Azokról van szó, akik ma szenvedő alanyai az állapotoknak, de egy kelet-európai demokratikus átalakulás tevékeny részesei lehetnek.

Gondolkozni kell azon — a többi között ezeknek az erőeknek vagy embereknek a törekvései és tapasztalatai alapján — hogy ha egy ilyen kedvező lehetőség adódik, akkor mit is kell majd csinálnunk. Hogy milyen irányban lehetséges az átalakulás: a főhatalom tiszteletben tartásával és meghagyásával, vagy anélkül... Hogyan lehetne visszavezetni ezt a régiót — mert gondolom, ez lenne a feladat — a demokratikus fejlődés útjára...

Földvári: Azok a polgári és politikai jogok, amelyek tiszteletben tartását a mi kormányzatunk is vállalta, olyan jogok, amelyekkel élni lehet és kell. Ezeket én is tiszteletben tartom és elvárom ugyanezt másoktól is. Jómagam mindenképpen « ellenzéke » vagyok ennek a jelenlegi kormányzati rendszernek, mivel nem tartom jó rendszernek. De pillanatnyilag csak szellemi ellenzéke vagyok, ugyanis semmiféle jelét nem láttam annak, hogy legitim ellenzékként léphetnének föl, akik úgy látják, hogy ez a jelenlegi politikai berendezkedés reformra szorul. Nagyon kíváncsún tartanám, ha el lehetne kerülni a jövőben az erőszakos megrázkódtatásokat, hiszen ezek — egyetértetek Zsille barátommal abban, hogy most körülbelül ha-

sonlóan járnak a kelet-európai órák — aligha korlátozód-
nának egyetlen országra. És nagyon kívánatos lenne, ha
el lehetne kerülni Kelet-Európában egy kaotikus állapotot,
hiszen abban csak rossz politikai döntések születhetnének,
csak olyan politikai csoportok juthatnának a kormány-
rúdhhoz, amelyek csupán a helyzet további rontására len-
nének képesek. Éppen itt az ideje annak, hogy a kelet-
európai kormányok a különböző — ténylegesen és poten-
ciálisan — különvéleményen levő csoportokkal, irányza-
tokkal, egyházakkal és egyéb csoportokkal párbeszédet
kezdjenek és maguk is gondolkozzanak azon, hogy az in-
tézmenyrendszer olyan irányba fejlesszék, ahol ezek a
csoportok is szóhoz jutnak. Ahol e csoportok végre arti-
kulálhatják törekvéseiket, kifejezésre juttathatják érdekei-
ket, fölléphetnek elképzeléseikkel a politikai életben.
Mihelyt a hatalom jelzést adna arra, hogy hajlandó
ilyenfajta párbeszédre és kész arra, hogy teret adjon
ilyenfajta intézményi változásoknak és reformoknak, az
elsők között lennének, akik vállalnák ezt a kockázatot, s
nemcsak a kockázatot, hanem a kezdés nehézségeit is.

Annak ellenére mondom ezt, hogy én tulajdonképpen
mindig is « legalista » voltam, azaz nem voltam hajlandó
semmiféle olyan tevékenységre, amelyet — az általam
egyébként nem egészen jogszerűnek tartott — hivatalosság
ellenségesnek vagy üldözendőnek vélhet. Viszont azt sem
rejtettem véka alá, hogy mit gondolok erről a politikáról.
És azt sem tagadom, hogy a képviselőmet a jelenlegi par-
lamentben nem tekintem képviselőmnek, nem is szavaz-
tam rá és nem is fogok rá szavazni. Nagyon szeretném,
ha lehetőség nyílnék arra, és ezt a lehetőséget a kormány-
zat nyitná meg, hogy nekem és a hozzám hasonlóan gon-
dolkodó embereknek módjukban legyen *saját* képviselőn-
ket küldeni oda, ahol a tényleges politikát csinálják.
Bízom abban, hogy ez viszonylag rövid időn belül bekö-
vetkezik.

Kérdező: A kelet-európai népeket a « divide et impera »
jelszóval mindig megosztották, egymás ellen hangolták.
A sovíniszta vagy nacionalista hangok még mindenütt

elég erősek. Elképzelhető-e mégis, hogy a kelet-európai ellenzék egybehangolja működését?

Hegedüs: Abból, amit elmondtam, egyenesen következik, hogy én szkeptikus vagyok a különböző kelet-európai országokban kialakuló politikai ellenzéki mozgások közötti együttműködés hasznosságát illetően. Nem a realitását, hanem a hasznosságát illetően. Mély meggyőződése, hogy a közeljövőben nem elsősorban a politikai opposzió hoz Kelet-Európában demokratikus változásokat, hanem a különböző fajta társadalmi autonómiák kibontakozása. Ezeknek nem kell feltétlenül politikai célokkal rendelkezniük. Egyáltalán nem táplálok illúziókat a többpártrendszerrel illetően sem. Ami a kívánatos jövő-képet illeti: pluralisztikus struktúrában gondolkodom, de nem többpártrendszerben. Nem azt kutatom, hogyan lehetne Kelet-Európában bevezetni a polgári demokrácia modelljeit, hanem a polgári demokrácia autentikus szocialista-demokratikus alternatíváját keresem. Itt számomra az egyik legfontosabb elvi probléma, hogy milyen gazdasági bázist lehet találni a szocialista demokrácia számára (a polgári demokrácia gazdasági bázisa a polgári magántulajdon).

Földvári: Én sem beszéltem az ellenzéki tevékenység koordinálásáról. Arról beszéltem, hogy egyszerre következhet be « robbanás », tekintve, hogy ezek az országok hasonló problémákkal küszködnek. Továbbá a lakosság mentalitása és politikai reagálási módjai is egyre inkább hasonlónak válnak és az a gyanúm, hogy a régi nemzeti különbségek ilyen szempontból elmosódnak.

Kérdező: Amikor Magyarországon áremelések voltak, akkor ezt a román sajtó teljes mértékben kiemelt helyen közölte, részben ezzel indokolták benzin-keményvaluta rendeletüket. Ezt viszont a magyar szervek nem közölték a lakossággal, amivel nagy felzúdulást váltottak ki augusztus 1-én, amikor a határon tömegek vártak, s ennek nagy reklámozást csaptak. Jól jött a kormánynak az árdrágulás után, hogy az emberek nem arról beszéltek, hogy minek ment föl az ára, hanem arról, hogy mi van a

román határon. Tehát mindig el lehet terelni az emberek figyelmét a fontos dolgokról, nem?!

Hegedüs: Persze. Ezt nem lehet tagadni.

Zsille: Így van. Ezért mondom, hogy az összefogáson kívül nincs más. Persze én se úgy képzelem, hogy valamiféle politikai párttá szerveződik az ellenzék minden országban, s ezek valamiféle internacionálét csinálnak... Isten őrizz! Én az ellenzéki erők közötti közlekedést tartom nagyon fontosnak. Éppen azért, mert ezeket a nemzeteket a történelem folyamán oly sokszor állították egymással szembe és használták fel saját érdekeik ellenére is.

Kérdő: Mit vártok a nyugati baloldaltól, a szociáldemokratáktól és az eurokommunistáktól? Mit tehetnek ők ennek a dialógusnak az érdekében?

Hegedüs: Van olyan nézet, mely szerint a baloldalnak meg kell szakítania a kapcsolatokat a kelet-európai országokkal, ha azok nem tartják tiszteletben az emberi jogokat. Én ellenkező állásponton vagyok. A kapcsolatokat inkább bővíteni kell, mintsem szűkíteni. Helyes lenne azonban, ha ezek a baloldali szervezetek közvetlenül informálódnának, tájékozódna nem-hivatalos emberektől is. Tehát ne csak a hivatalos szervek útján és indirekt módon, különböző szamizdat termékek útján alakítsák ki saját álláspontjukat, hanem követeljék, hogy találkozhassanak olyan emberekkel, mint mondjuk az NDK-ban Havemann professzor. Ahogy a Kelet-Európából Nyugat-Európába látogató hivatalos delegációk is találkoznak ottani ellenzéki személyiségekkel.

Földvári: A párhuzam nem egészen stimmel...

Hegedüs: Na nem éppen állami vezetőkre gondolok, hanem pl. újságírókra, kulturális delegációk tagjaira.

Földvári: Én is ezt tartom fontosnak, de hozzáteszem, hogy a kelet-európai demokráciáért küzdők nem kizárólag a nyugat-európai marxista baloldalon látják szövetségeseiket. A liberális és radikális pártok és mozgalmak, valamint más mozgalmak és intézmények ugyancsak szövetségeseink lehetnek abban a harcunkban, hogy tényleges demokráciát vívjunk ki ezekben az országokban.

Kérdező: Megjegyezném, hogy bizonyos hidegháborús elemektől nincs senkinek mit várnia Kelet-Európában...

Földvári: A konzervatív « establishment » természetesen nem szövetségeseink, mint ahogy a fegyvergyárosok és a katonai « ultrák » sem azok.

Zsille: Igen, de a demokrácia nem kizárólag a baloldal ügye.